

הטיפול בבית העלמין העתיק בחברון בשנים 1929-1979: מיהו 'המושך בחוטים'?

הרצל שושן

פרעות תרפ"ט גרמו לחורבנה של קהילת חברון העתיקה (מלבד הניסיון ליישובה מחדש שיזמו משפחות מספר בשנים 1931-1936). נוסף על בתי המגורים, מוסדות הציבור ושטחים נוספים נותר עזוב גם בית העלמין העתיק של חברון. בבית עלמין זה נטמנו נפטרי חברון עוד מימי הקמת הקהילה במאה ה-16, ובהם רבנים חשובים מרבני חברון, כמו רבי אליהו דה וידאש, רבי אברהם אזולאי, הרב חיים חזקיהו מדיני (ה'שדי חמד'), הרבנית מנוחה רחל מסלונים (בחלקה האשכנזית) ועוד. ההערכה היא כי בבית עלמין זה נטמנו במהלך השנים כ-5,000 נפטרים.

דרך הקבורה המקובלת בבית העלמין הייתה חפירת בור שעומקו כ-2 מטרים, מעליו כיסוי אדמה, ומעל זה הניחו אבן מלבנית כבדה וגולמית ללא כיתוב או פרטים כלשהם.

לאחר מאורעות תרפ"ט, שהיו בימים שישי ושבת, י"ז-י"ח באב (23-24 באוגוסט 1929), נטמנו בבית העלמין 59 מ-67 הנרצחים. הם נקברו בחיפזון רב בלילה שבין ראשון לשני שלאחר הטבח. בשל החיפזון נחפרו חמש תעלות ארוכות לעומק של חצי מטר בלבד, והנרצחים הונחו בהן על ידי זה בהפרדה של שורת אבנים בין הגופות, ואז כוסו בלוחות עץ ובשכבת עפר דקה שעובייה 25 ס"מ בלבד. בשנת 1930 נבנו המצבות הראשונות מעל הקברים. המצבות היו מסיביות למדי: מסגרת ברזל ובטון. החלקה כולה גודרה בגדר ברזל כדי לעמוד בפני ניסיונות השחתה.

כפי שצוין, לאחר הפרעות כמעט שלא הייתה נוכחות יהודית של ממש בעיר עד לכיבוש חברון בידי צה"ל במלחמת ששת הימים. בשנים אלו סבלו בית העלמין בכלל וחלקת תרפ"ט בפרט מהשחתה ומפגיעות.

אפשר לחלק את פרק הזמן הארוך שבו עוסק מאמר זה לשלוש תקופות עיקריות, וכל תקופה מתאפיינת בגורמים המעורבים במתרחש. בכל תקופה נבחן כיצד התייחסו גורמי השלטון למצב בית העלמין לעומת הגורמים הבלתי רשמיים:

1. מאוגוסט 1929 ועד מאי 1948: בימי השלטון הבריטי נגרמו נזקים לבית העלמין,

1 מאמר זה מבוסס על עבודת מחקר מקיפה יותר שנערכה במסגרת לימודי לתואר שני במכון שכתר בה נחיית פרופ' דורון בר.

ומי שהתנהלו בעניין זה בתיאום עם הממסד הבריטי היו בעיקר ועד קהילת חברון והוועד הלאומי.

2. ממאי 1948 ועד יוני 1967: בימי השלטון הירדני נעשתה השחתה מלאה של מצבות קדושי תרפ"ט, ובית העלמין חולל כולו. כאן התנהלה ממשלת ישראל עם גורמים בין-לאומיים.

3. מיוני 1967 ועד שנת 1979: בימי השלטון הישראלי הצבאי נעשו כמה ניסיונות שיקום. בתקופה זו הייתה מעורבות של גורמים פרטיים, צבאיים וממשלתיים.

על בית העלמין נכתבו זה כבר מחקרים מספר, ואזכיר כאן בעיקר את מאמרו של מר נועם ארנון, המפרט את תולדות בית העלמין.² מאמרו מתמקד בתיאור שלבי ההשחתה וכן בתהליך השיקום, אך כמעט שאינו דן ביחסי הגומלין בין הגורמים, בבירוקרטיה ובאינטרסים, וכן אינו משווה את המאורעות למתרחש בהר הזיתים. כמו כן כל התקופה הירדנית לא זכתה לאזכור במאמרו. עוד מחקר כתב מר זאב ארליך, אשר התמקד בחלקה הקראית.³ במאמר זה אסקור את התהליכים, אך הדגש יהיה בעיקר על זהות הגורמים הדומיננטיים שפעלו בנידון בכל תקופה ועל מניעיהם.

בית העלמין בימי השלטון הבריטי

לאחר מאורעות תרפ"ט עלתה דרישתם של הפליטים היהודים, שהיו מאוגדים בוועד הקהילה העברית 'כנסת ישראל חברון' בראשותו של הרב חיים בג'איו, לשוב לחברון. בשנת 1931 שבה לחברון קבוצת משפחות בהנהגת הרב בג'איו,⁴ אך ניסיון זה נקטע עם פרוץ המאורעות בשנת 1936, כאשר שוב פונו היהודים מחברון בידי הבריטים. הוועד הנזכר המשיך להתנהל עם הגורמים השונים בעניין נכסי היהודים ובית העלמין בחברון. מכאן ועד 1948, מלבד יהודי ששמו יעקב עזרא, שהיה לו מפעל גבינה בחברון, ובנו יוסף, וכן משפחתם של ד"ר דניאל וד"ר לובה אלקנה, שני רופאים ציונים שפעלו בשיתוף פעולה

2 נ' ארנון, "בית העלמין העתיק בחברון", בתוך: י' אלמכיאס ומ' פרג'ון (עורכים), כנס מחקרי חברון השלישי, קריית ארבע תשע"ג, עמ' 19-57. על המחקרים הנוספים ראו להלן.

3 ז"ח ארליך, "קהילת הקראים בחברון", מחקרי חברון ויהודה ו (תשע"ז), עמ' 69-120.

4 בתקופה זו הלכה לעולמה בתו של הרב בג'איו ונקברת בסמוך לקברי תרפ"ט: זהו נתון רב חשיבות בהמשך. על פי זלמן קורן, "הקבורה המחודשת בבית העלמין ושיקום חלקת הקדושים", בתוך: ח' ברנס וע' ארליך (עורכים), לקט מאמרים עדויות ותמונות במלאת 50 שנה למאורעות תרפ"ט, חברון תשל"ט, עמ' 113-116.

עם ההגנה, הייתה הנוכחות היהודית בחברון בעיקר של מטיילים, עולים לרגל לתפילה ופוקדי בית העלמין בימי השנה לפרעות.

אם כן, משנת 1936 לא היה מי שהשיג על רכוש היהודים בחברון בכלל ועל בית העלמין בפרט. משום כך נראה שהמידע הראשוני על מצב בית העלמין בא כמעט תמיד מאנשים פרטיים או מוועד חברון הנזכר. הממשל הבריטי מצידו אומנם החזיק כוח שמירה מצומצם על יד מערת המכפלה, ושוטרים בריטיים (רובם ערבים) סיירו ברחובות, אך מהעולה בהמשך ניכר כי שמירה זו לא הייתה מספקת, וודאי לא העניקה הגנה ראויה לבית העלמין.

עדויות ראשונות על הרס בבית העלמין אנחנו שומעים בשנת 1930. ידיעה בעיתון 'דבר' מדווחת על ביקור חברי הנהלת הוועד הלאומי בחברון, שבמהלכו ראו את הנזקים שנעשו לבתי הכנסת בעיר, וכן: "נעלמים שיברו את הטבלא שעל הקבר הקטן מקברות חללי הטבח" (הכוונה ככל הנראה לקבר הנוסף של חלקי הגופות שנאספו ברחבי הרובע היהודי). בהמשך מדווחת הידיעה שמפקד המשטרה הבריטית הבטיח שהמצבה תתוקן על חשבון עיריית חברון, וכן שחברי הוועד ביקשו ממנו לגדר את כל השטח.⁵

ב-18 במאי 1934 פנתה הרבנות הראשית (בנשיאותו של הרב א"ה קוק) למושל מחוז ירושלים בתלונה על הסגת גבול של הערבים בבית העלמין וכן על "הרחקת" מצבות (אולי הכוונה לגנבת מצבות). במכתב התגובה כתב המושל: "העניין סודר לשביעות רצונו של היישוב היהודי בחברון", והציע להם להציב גדר סביב בית העלמין למניעת פעולות דומות בעתיד.⁶

למרות זאת זמן לא רב לאחר מכן, במרץ 1935, התקבל דיווח בעיתון 'דואר היום' על המשך חילול בית העלמין ועל הסגת גבול. על פי הדיווח נפגשו בחברון חברי הנהלת הוועד הלאומי יצחק בן צבי ואברהם אלמליח עם מושל המחוז עבדאללה קרדוס, סיירו יחד בבית העלמין וראו את הפגיעה בו (בעיקר באזור של חלקת המקובלים).⁷

במכתב של יצחק בן צבי לסגן המושל מר בדקוק מ-9 באוגוסט 1937 עולה התלונה על הריסת גדר שהקימו רק שנתיים קודם לכן: אבני הגדר נלקחו לבניית גדר בחלקה ערבית סמוכה. כמו כן שברו את המנעול לחלקת תרפ"ט, שכזכור הוקפה בגדר נוספת כבר ב-1930, וכן את מצבת קברה של בתו של הרב בג'איו. הדבר עלה בסיוור שערכו ב-6 באוגוסט 1937 מר משה נימני, שליחו של בן צבי, עם מושל המחוז עבדאללה קרדוס.

5 דבר, 1930.11.6.

6 המכתבים הנ"ל אצל: נ' ארנון, רא"ה האורות ועיר האבות, מחדשי הישוב היהודי בחברון, חברון עמ' 90-91.

7 דואר היום, 1935.11.3.

מר קרדוס מצידו הטיל את האחריות לתיקון הנזקים על עיריית חברון, אך את האחריות לעלות שמירת המקום הטיל על היהודים. בן צבי טען לעומתו במכתב כי היות שאין יהודים בחברון, הרי שזו האחריות של הבריטים לשמור על המקום.⁸

בעוד מכתב, ששלח ב-10 בדצמבר 1937 ועד קהילת חברון למושל, עולות טענות דומות, וכן עולה ממנו כי ההבטחה לתיקון הנזקים טרם מומשה.⁹ תגובת מושל המחוז לוועד הלאומי, במכתב מינואר 1938, הייתה כי את הנזק תתקן עיריית חברון, וכן כי האחריות לשמירה מוטלת על היהודים.

במהלך שנת 1938 שוב רואים רצף מכתבים מוועד חברון למושל מחוז ירושלים וכן לוועד הלאומי בקשר לחילול בית העלמין. העדויות באות דרך יעקב עזרא, הנזכר לעיל. מדובר על שבירת מצבות ושימוש בהן לבנייה ועל כריתת עצים בשטח בית הקברות. יעקב עזרא עצמו ציין כי הוא חושש להתלונן במשטרת חברון היות שאינו סומך על השוטרים הערבים שם, וחושש לחייו. תלונתו היא כי ממשלת המנדט אינה חוקרת את האירועים ואינה מענישה כראוי את העבריינים. מאחד המכתבים עולות טענות קשות נגד הבריטים וכן חוסר האונים של ועד חברון לנוכח הממשל הבריטי, ובקשה מהוועד הלאומי שכגוף רשמי יפנה לשלטונות:

אנו בטוחים כמעט כי ממשלתנו האדירה ממשלת בריטניה הנאורה לא תתפעל כלל וכלל מכל הזוועה הזו כמו שלא התפעלה מזוועות נוראיות מאלה בשנת תרפ"ט בחברון [...] אנו נמנעים הפעם אפילו מלהשמיע את מחאתנו ישר לממשלה מפני שאנו יודעים שקולנו חלש מאוד ולא ישפיע כלום על שומעי המחאה, והננו מסתפקים בזה לבקשכם בכל לשון של בקשה להשמיע אתם את מחאת היישוב על מעשה הנבלה הזו.¹⁰

בשנת 1940 התערב בעניין הרב הראשי לארץ ישראל, כפי שעולה מתכתובת מנובמבר 1940 בין הרב עוזיאל והרבנות הראשית לוועד הלאומי. הרב עוזיאל ציין כי פנה גם למושל ירושלים בעניין חילול בתי העלמין.¹¹ מעדותו של מנדל זילברשטיין מתל אביב, שביקר בחברון בתשרי תש"א, המובאת באחד המכתבים, עולה כי לא זו בלבד שהנזקים הישנים לא תוקנו, אלא אף נוספו נזקים חדשים: "והנה ראיתי איך ששורה שלמה של קברי הקדושים מחוללים, את המצבות של שלושה קברים שברו וחזר עמוק סדרו בתוך הקברים שימש

8 מכתב מיצחק בן צבי, ירושלים, למר בדקוק, ירושלים, 9.8.1937, אצ"מ, J1\7369.

9 הרב בג'איו, ירושלים, למושל המחוז, ירושלים, 10.12.1937, אצ"מ, שם.

10 חיים בג'איו, ירושלים, לוועד הלאומי, ירושלים, 24.10.1938, אצ"מ, שם.

11 הרב הראשי הרב עוזיאל, ירושלים, לוועד הלאומי, ירושלים, נובמבר 1940. אצ"מ, שם.

בתור תנור".¹²

החילול וההרס בבית העלמין נמשך גם לאחר מכן ואף החמיר, ואנו מוצאים תכתובות רבות בעניין בין הוועד הלאומי לנציגי ממשלת המנדט. בשל קוצר היריעה אביא עוד דוגמאות אחדות בלבד.

ב-2 בפברואר 1943 התקבל דיווח מיהודי שביקר בחברון על שחלק מהקברים נהרסו הרס כזה שהעצמות נראות מבחוץ.¹³ ב-3 באפריל 1943 יצאה לחברון, בהוראתו של יצחק בן צבי, משלחת של שלושה: שלמה זאבי (מטעם הוועד הלאומי), הרב חיים בג'איו והרב אברהם פרנקו (נציגי ועד חברון). במכתב ליצחק בן צבי הם דיווחו על ההשחתה, על הנזק לקברים עתיקים ועל הרס ניכר בחלקת קדושי תרפ"ט, כולל הרס השער וחלק מהגדר של החלקה. כמו כן דווח על השתלטות של ערבים על חלק משטח בית העלמין.¹⁴

תביעתו של הוועד הלאומי מהבריטים לטפל בעניין ולקבל אחריות לשלום בית העלמין נדחתה בנימוס:

למרות והממשלה תיתן את העזרה הנחוצה כדי להוציא לפועל את ההצעות המפורטות בפסקא 3 ממכתבי אליכם מיום 30/7/43, ביחס לעריכת תכנית מפורטת של בית הקברות ושמירת המודד ואת נציגים. הממשלה אינה יכולה לקבל אחריות כספית לשם עריכת המדידה או הגנה על הרכוש, ואין זה נחשב למוצדק לחייב את העירייה בנידון זה.¹⁵

בהמשך המכתב צוין כי לאחר שייעשו עבודות השיקום, יהיה נוח יותר למשטרה לשמור על בית העלמין, כמובן עם שומר מטעם הוועד הלאומי.

במכתב נוסף מהוועד הלאומי למושל מחוז ירושלים מ-19 באוקטובר 1944 שוב עלו אותן טענות וכן דרישה לערוך ביקור רשמי בחברון:

הגיעו אלינו ידיעות מאנשים מוסמכים על העזובה הרבה בבית הקברות היהודי בחברון. הידיעות מספרות על פריצת הגדר של קדושי תרפ"ט, על הוצאת עצמותיהם מן הקברים, על הסגת גבול בית הקברות ע"י השכנים וכו'. מעוניינים פנו במכתבים גלויים לעיתונות על השאלות הנ"ל אך הצנזורה פסלה את

12 הרבנות הראשית לא"י, ירושלים, לוועד הלאומי, ירושלים, 17.11.1940, אצ"מ, שם.

13 הוועד הלאומי, ירושלים, למושל המחוז, ירושלים, 3491.2.31, אצ"מ, שם.

14 שלמה זאבי ליצחק בן צבי, ירושלים, 5.4.1943, אצ"מ, שם.

15 מ' ביילי (מושל מחוז ירושלים) לוועד הלאומי, ירושלים, 18.10.1943, אצ"מ, שם.

פרסומם. אנו רוצים איפוא לבקר במקום יחד עם ב"כ הממשלה, כדי לבדוק את המצב במקום, ולקבוע את אמיתותן.¹⁶

ממכתב אחר אנו למדים כי מושל המחוז קיבל בסופו של דבר את התביעה להטיל את תיקון הנזקים על חשבון עיריית חברון, אך גם הבטחה זו לא קוימה.¹⁷

ב-29 בנובמבר 1944 הגיעה משלחת הבדיקה לחברון. בראש המשלחת עמד שלמה זאבי, ואיתו באו הרב חיים בג'איו ואברהם פרנקו, המורה אליהו יהושע לבנון וכן ר' יונס, הצלם. בחברון הצטרף אליהם יעקב עזרא, שכזכור עדיין גר בחברון. מטעם המשטרה הבריטית הצטרף הפקיד הראשי של הממשל הבריטי בחברון, מר ח'ליל גובראין. זאבי כתב ליצחק בן צבי דוח מפורט על ההרס וצירף צילומים של ההרס. ההרס כלל הסגת גבול, הרס של הגדרות, הקמת בית בשטח בית העלמין והרס של מצבות, שהוכיח כי אין גנבת חומרים סתם אלא הרס מכוון. הדוח הוסיף גם את שמותיהם של ערבים הגרים בסמוך לבית העלמין כדי שיחקרו אותם.¹⁸

גם דוח זה הוגש לשלטונות המנדט, והיות שנמצאו עוד התכתבויות בעניין עד שנת 1947, נראה שלא נעשה דבר בעניין זה. באחד המכתבים ממשרד המושל לרב חיים בג'איו אף נכתב כך: "אני מציע לך לפנות בעצמך לבית המשפט בעניין".¹⁹

מכל האמור לעיל אנו רואים שהגוף הראשון שהביע עניין במתרחש בחברון היה ועד קהילת חברון בראשותו של הרב חיים בג'איו. הידיעות באות בדרך כלל מקרובי הנרצחים בתרפ"ט, שעולים לקבר ביום השנה, או מיהודים שבאים לחברון לביקור. ודאי היה זה מחזה מזעזע לראות את קברי קרוביהם מושחתים ומחוללים בצורה כזו. מן הסתם היה לוועד הקהילה עניין במה שקורה בחברון גם בשל הרצון (שמומש לתקופה קצרה) לשוב לחברון, וגם בשל הנכסים הרבים שהיו להם בחברון, כולל בית העלמין. הגורם העיקרי שאליזו פנה ועד הקהילה לעזרה עם הבריטים היה קודם כול הוועד הלאומי, היות שלא היה מתפקידה של הסוכנות לטפל בכך.²⁰ ואכן, יש תגובה של הסוכנות על תלונה כזו,

16 הוועד הלאומי, ירושלים, למושל המחוז, ירושלים, 19.10.1944, אצ"מ, שם.

17 הוועד הלאומי, ירושלים, למר' קיסילוב - קצין המחוז, ירושלים, 27.11.1944, אצ"מ, שם.

18 ש' זאבי, ירושלים, ליצחק בן צבי, ירושלים, 18.1.1945, אצ"מ, שם.

19 מושל חברון לרב חיים בג'איו, ירושלים, 9.10.1945, אצ"מ, שם. המכתב באנגלית, התרגום שלי.

20 כפי שהסביר זאת בעיקר בעמ' 38 א' רובינשטיין, "קווים לתולדות העמדות הציוניות בסכסוך היהודי-ערבי עד שנת 1936", בתוך: ש' אטינגר ואחרים (עורכים), הציונות והשאלה הערבית, ירושלים, 1996, עמ' 70-37.

והיא מפנה את הכותב להמשך טיפול בוועד הלאומי, שהוא המוסמך לטפל בבעיות אלו.²¹ לכן צריך להוסיף את העובדה שבראש הוועד הלאומי ישב יצחק בן צבי, שהיה ידוע בעניין שלו בקהילות יהודיות קדומות, כפי שמוכר ממחקריו על פקיעין וכן ממחקריו על צאצאי היהודים שבכפרי הר חברון, וכן בעניין שגילה בקהילות היישוב הישן כמו חברון ועוד. לבן צבי היה עניין רב בנעשה שם, ולכן נושא חילול בית העלמין הטריד גם אותו. גם בשבתו על כס נשיא המדינה המשיך בן צבי להתעניין ולפעול בנעשה.²²

הצלע השלישית בסיפור היא הבריטים. הם קיבלו פניות מוועד קהילת חברון ובעיקר מהוועד הלאומי, אך הראו נכונות מועטה לסייע, וגם זה 'על הנייר' בלבד. בשטח לא נעשה דבר, והשחתת בית העלמין רק הלכה והחמירה.

כדי להבין מדוע לא קיבלו המוסדות הציוניים אחריות לשיקום בית העלמין צריך לראות את הדברים בהקשר הכולל: עוגת התקציב של המוסדות הציוניים לא הייתה גדולה, וממילא לא הוקצה כסף לשיקום בית העלמין. אולי יכלו להקצות מתקציב הקהילה, שלא היה, וגם זאת רק בסמכות הממשל הבריטי. מכמה וכמה מקורות אפשר ללמוד כי להנהגה הציונית לא היה אכפת מאוד מחברון. בעדותו של משה שרתוק לפני ועדת החלוקה משנת 1937 הוא עומד על חשיבותה המקראית וההיסטורית של חברון, טוען כי עליה להיכלל בתחום המדינה היהודית וכי צריכה להיות ליהודים זכות להתיישב בה.

בשנים 1940-1945 גברה תדירות הסיורים והביקורים בעיר למרות הצו הבריטי האוסר זאת. גם עלתה יוזמה של שלמה זאבי ומשה שרת לחידוש ההתיישבות בחברון בשיתוף מנהיגים ערבים מחברון. יוזמה זו אומנם לא מומשה, אך ודאי לא נדחתה על הסף.²³

צריך לזכור שגם מבחינה אובייקטיבית הייתה הסמכות הבלעדית לפעולה נתונה לממשל הבריטי. אומנם מדובר בנכס יהודי, אבל במציאות הפוליטית שנוצרה, ודאי אחרי תרפ"ט, האחראי היה הממשל הבריטי, וזו הייתה סמכותו הבלעדית, בייחוד בשל הרגישות הביטחונית המתלווה לעניין. לכן הפנה הממסד הציוני אצבע מאשימה כלפי הממשל, מאחר שאין בסמכותו של הוועד הלאומי לפעול בעניין, למעט העניין התודעתי. כך קרה גם בבית העלמין בהר הזיתים. צריך לזכור גם שמבחינה ביצועית היה הוועד הלאומי חלש יותר מהסוכנות, וגם היו לו תקציבים קטנים יותר.

21 מ' מימון, המזכירות המדינית, תל אביב, לאלמוני, אוקטובר 1943, אצ"מ, S25/7241.

22 יורם אלמכיאס מרחיב על הקשר המיוחד של בן צבי לחברון בספרו: 'אלמכיאס, 'ופנינו חברונה!' - חב' רון והתנועה הציונית בין חזון למציאות, 1882-1948, ירושלים 2019, עמ' 119-125, 325-326.

23 'אלמכיאס, 'ניסיונות גלויים וסמויים לחידוש ההתיישבות היהודית בחברון', בתוך: 'אלמכיאס ומ' פרג'ון (עורכים), כנס מחקרי חברון השלישי, קריית ארבע תשע"ג, עמ' 149-161.

עוד דבר: מדובר בתקופה סוערת מאוד מבחינה פוליטית וביטחונית בכל הארץ ואף בעולם (מלחמת העולם השנייה). לפיכך העיסוק בחברון בכלל ובבית העלמין בפרט לא ניצב בראש סדר העדיפויות הלאומי.

בית העלמין בימי השלטון הירדני

התקופה הירדנית מאופיינת בחוסר מידע של ממש. חברון הייתה נתונה לשליטתה של ארץ אויב, ועיקר המידע על שנים אלו הגיע בדיעבד, מהתמונה שעלתה לעיניהם של חיילי צה"ל שכבשו את חברון במלחמת ששת הימים ולעיני המבקרים שבאו לעיר לאחר מכן, כפי שתואר בעיתון 'מעריב':

מחזה מזעזע ומחריד נתגלה לעיני שר הדתות, ד"ר זרח ורהפטיג, בעת ביקור שערך בסוף השבוע בבית העלמין היהודי העתיק של חברון, לשם הגיע במסגרת סיור במקומות הקדושים היהודיים בגדה המערבית: המצבות נעלמו כליל, השדה נחרש ונזרע על ידי תושב מקומי. קבר האחים של קדושי תרפ"ט נעקר ואיננו. בחלקת הרבנים לא ניתן למצוא אף אחד מן הקברים. אנשי חברון לשעבר, שליוו את שר הדתות בעת ביקורו, לא הצליחו להצביע על המקומות בהם ניצבו הקברים. בהמשך הביקור נתגלתה חומת אבן קטנה שנבנתה מאבני הקברים וטויחה בעפר, שבו היו מעורבות עצמות בני אדם. שר הדתות, שהזדעזע מן המחזה המחריד, הורה לקצין הקשר של משרד הדתות ליד הממשל הצבאי לטפל מיד בליקוט העצמות וקבורתן בדרך כבוד במקום, לגדר את השטח ולהפסיק את העבודה החקלאית במקום.²⁴

בי"ג בתמוז תשכ"ז (21 ביולי 1967) מינה שר הדתות ורהפטיג ועדה שתפקידה לחקור ולבדוק את מצב בתי העלמין בהר הזיתים, בחברון ובמקומות אחרים שהיו בשטח הירדני. הוועדה סיירה באתרים למיניהם, וכעבור כשלושה חודשים הגישה דוח מפורט של 33 עמודים, כולל עדויות ותמונות. בדוח יש מידע רב על מה שקרה באותן 19 שנים של שלטון ירדני.²⁵

האם לאורך כל התקופה הזו לא הייתה התעניינות במה שקורה עם נכסי היהודים ובתי העלמין בשטחי ירדן? ואם הייתה התעניינות, מי יזם אותה ומדוע? מה נעשה בעניין בכל אותן 19 שנים? האם היה השלטון הירדני שותף למה שקרה, או שזה היה פרי יוזמה

24 מעריב, 19.6.1967.

25 סקר הוועדה לחילול בתי העלמין בהר הזיתים ובחברון, אמ"י, ג-17/6296.

מקומית?

על פי חוקר הנושא הרב זלמן קורן, היות שלצבא הישראלי לא היו אפילו מפות מסודרות ועדכניות של העיר חברון, קשה להניח שהיה מידע מפורט על מצב בית העלמין והנכסים היהודיים²⁶ (לדבריו, בפעולת חברון הידועה של יחידת 101 בשנת 1953 הצטיידו הלוחמים במפה בריטית שקיבלו ממר אליהו יהושע לבנון, מיוצאי קהילת חברון בשנות ה-30).²⁷

ואולם מתברר שכבר בשנת 1949 התקבל מידע על הרס בבית העלמין בחברון, כפי שעולה מחליפת מכתבים בין משרד הדתות למשרד החוץ ולשירות המודיעין הצבאי. ב-27 באוקטובר 1949 פנה ש"ז כהנא ממשרד הדתות למשרד החוץ במכתב הזה: "מהעיתונות אנו למדים על הריסת בית הקברות היהודי בחברון ע"י ערבים. הידיעה מוסרת כי מרבית שטח בית הקברות נחרש ואבני המצבות נגנבו לצורכי בניין. הרינו מפנים את תשומת לבכם לידיעה הנ"ל ונבקשכם לברר את העניין בכל ההקדם האפשרי. נכיר לכם טובה אם תואילו להודיענו בהקדם על תוצאות טיפולכם".²⁸

ב-2 בנובמבר 1949 העביר משרד החוץ פנייה לשירות המודיעין וביקש שיברר אם הערבים אומנם הורסים את בית הקברות בחברון, אם באמצעים שלהם או דרך שאול רמתי, יו"ר ועדת הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לירדן, והודיע במקביל למשרד הדתות: "שבכל מקרה ספק אם נוכל להביא זאת לפני ועדת שביתת הנשק כי פעולה זו אינה פעולה צבאית האמורה ע"י הסכם שביתת הנשק".²⁹ זאת אומרת, גם אם המודיעין יגלה משהו, אין הרבה מה לעשות בנידון.

בכל אופן לא נמצא המשך להתכתבות זו במקורות הארכיוניים ואם אכן אישר המודיעין את הידיעות הנ"ל, אבל עצם העובדה שכבר בשנת 1949 יש ידיעות על הרס בית העלמין (שייתכן שהיו נכונות) היא חידוש חשוב. הדעה הרווחת, כפי שציינתי בדבריו של הרב זלמן קורן לעיל, הייתה שאף אחד לא ידע מה קורה בחברון, וכל המידע שבידינו הוא בדיעבד, לאחור השחרור.

26 הרב זלמן קורן היה פעיל מרכזי בניסיונות לגילוי קברי תרפ"ט בשנות ה-70. מתוך ריאיון מ-27.11.2014, שנערך בביתו בירושלים.

27 לבנון היה מורה בחברון, וכתב כמה חיבורים וכתבות לעיתונים על חברון באותה תקופה ('ילקוט חברון', 'שכחת חברון').

28 ש"ז כהנא, ירושלים, למשרד החוץ, תל אביב, 27.10.1949, אמ"י, חצ-2397/9. יש לציין שבחיפושי הר-בים לא מצאתי את המקור העיתונאי לידיעה הזו. מפאת חשיבות התכתובת הזו והחידוש שבה הובא מכתב זה במקור בנספחים.

29 משרד החוץ, תל אביב, למשרד הדתות, 2.11.1949, אמ"י, שם. סעיף 8 להסכם שביתת הנשק עוסק בנכ-סים שנמצאים בשטח הירדני, אולם רק בית העלמין בהר הזיתים זוכה שם להתייחסות.

אחר כך, בשנים 1954-1956, אנחנו מוצאים עיסוק רב בחילול בית העלמין בהר הזיתים. תכתובות רבות בעניין מופיעות בתיק חצ-2397/9 בארכיון המדינה. התכתובות כוללות פניות של חברה קדישא למשרד הדתות וכן חילופי מכתבים בין משרד הדתות למשרד החוץ. התלונות מועברות למועצת האו"ם, לדיונים בוועדת שביתת הנשק ולכל מיני מדינות (בעיקר בריטניה) כדי שיפעילו לחץ על ירדן לטפל בעניין. משרד הדתות יזם גם פרסום כללי ברחבי העולם על הנוזקים בהר הזיתים כדי לעורר את דעת הקהל. לא נמצאה פעילות דומה באופי ובהיקף באשר לבית העלמין בחברון.

הנשיא יצחק בן צבי, שכאמור התעניין מאוד בחקר קהילות קדומות בארץ וגם בימי המנדט התערב בחילול בית העלמין, עסק רבות בנעשה בבתי העלמין העתיקים בארץ גם בשבתו על כס נשיא המדינה.³⁰ בפברואר 1954 פנה השליש הצבאי של הנשיא לרמטכ"ל והעביר את בקשת הנשיא לבדוק את מצב בתי העלמין בהר הזיתים ובחברון.³¹ במאי אותה שנה התקבלה תגובה מראש אכ"א לנשיא: "טרם נתקבל דו"ח מסכם לגבי חברון. אשר להר הזיתים הרינו מצרפים בזה תמונות מספר שהבודדות ביניהן צולמו במהלך החודש האחרון המראות בבירור את חילול הקברות. אין ידיעות על הוצאת גוויות מקבריהן".³²

אחר כך הגיע דיווח נוסף מאמ"ן לנשיא, ובו מוזכר צו של שר הפנים הירדני המעביר את כל נכסי האויב הציוני לאחריות האפוטרופוס הירדני, בהתבססו על הפקודה הבריטית בעניין. בצו זה מוזכר בפירוט גם בית העלמין בחברון (גוש 11 חלקה 151).³³ בעקבות מידע זה פנה הנשיא לאמ"ן וביקש לדעת מה אומר החוק הירדני באשר לשימוש בנכסים ולניהולם, אם הוא דומה לחוק הישראלי, המאפשר זאת.³⁴ התגובה לשאלתנו באה מהיועץ המשפטי לממשלה, וצוין בה כי החוק הירדני דומה לחוק הישראלי, שעל פיו האפוטרופוס חייב לנהל את הנכסים ולשמור עליהם. הירדנים לא הקפידו על זה כראוי, והעבירו נכסים גם

30 בתיק נ-6/1 בארכיון המדינה יש תכתובות רבות משנת 1962 בין הנשיא לגורמים שונים בעניין בית העלמין בהר הזיתים ואף פנייה לאו"ם שעניינה חילול בית העלמין בהר הזיתים, בניית מלון ודרך בשטח בית העלמין. העיסוק הרב בהר הזיתים היה מן הסתם משום שעליו היה יותר מידע הודות ליכולת לתצפת עליו מהשטח הישראלי, מה שלא היה בחברון. כמות החומר האדירה בנוגע להר הזיתים וכן עצם ההבדל ביחס לשני בתי העלמין, כפי שעולה גם מסעיף 8 להסכם שביתת הנשק (לעיל, הערה 29), דורש לדעתי מחקר נפרד, ולכן לא אאריך בזה כאן.

31 סא"ל יוסף כרמל, ירושלים, לרל"ש הרמטכ"ל, תל אביב, 24.2.1954, אמ"י, נ-6/1. מכתב דומה נשלח גם למשרד הביטחון, 1.3.1954, אמ"י, שם.

32 רס"ן ר' פירס, אכ"א, תל אביב, ליצחק בן צבי, ירושלים, 23.5.1954, אמ"י, שם.

33 סן א' הראבן, תל אביב, ליצחק בן צבי, ירושלים, 21.7.1954, אמ"י, שם.

34 יצחק בן צבי, ירושלים, לסן ר' הראבן, אמ"ן, 6.8.1954, אמ"י, שם.

לידיים אחרות, אלא שבעניין הזה מתברר שגם ישראל לא נהגה טוב יותר, ואף להפך.³⁵

כדי להשלים את התמונה ראוי לעסוק במעמד המשפטי והדתי של בית העלמין מבחינת השלטון הירדני: עם הכיבוש הירדני של חברון עברו כל הנכסים והקרקעות בחברון, כולל בית העלמין, לאחריותו של "האפוטרופוס על נכסי האויב הציוני" (האפוטרופוס הירדני). החוק הירדני בעניין מתבסס על פקודה בריטית משנת 1939 שנוגעת לניהול נכסי האויב. גם מדינת ישראל אימצה פקודה זו, והפכה אותה אחר כך ל"חוק נכסי נפקדים".³⁶ בשנת 1954 הוציא שר הפנים הירדני צו שהעביר את כל נכסי האויב לאחריות האפוטרופוס הירדני, ובתוכם את בתי הקברות היהודיים בשכם ובחברון.³⁷ יחסם של הירדנים לנכסים אלו מתואר להלן, כפי שכתבו זמיר ובנבנישתי במאמרם:

התרשמותנו היא, שהשלטון הירדני עשה מאמצים כנים לשמירה על נכסי הישראלים, בין משום הרצון לשמור על זכויות הישראלים ובין משום הרצון לאושש את העמדה הערבית לגבי רכוש הפליטים הפלשתינאים שנותר בתהומי הקו הירוק. בדרך כלל, הצליחו מאמצים אלה במידה סבירה, אם כי במקומות ספורים עלה בידם של תושבים מקומיים להערים על האפוטרופוס, ולגרום לכך שקרקעות תירשמנה על שמם. אולם לא בכל המקרים נהג השלטון הירדני כך בניגוד לרישומים קודמים שהיו על שם יהודים. אחד הכישלונות החמורים בשמירה על נכסי היהודים היה אי-המניעה, ואולי אף העידוד, לחילול בתי-העלמין היהודיים בהר הזיתים ובחברון.³⁸

בדוח שכתב בשנת 1985 המנהל האזרחי על קרקעות ונכסים יהודיים בחברון מפורטות כמה חלקות יהודיות מימי המנדט, ובהן גם בית העלמין. הדוח מציין כי על פי רישומי המס הבריטיים, מדובר בסך הכול ב-44 דונם, ו-25 דונם מתוכם הם בסביבת בית העלמין היהודי. ואולם ברישומים ירדניים של הממונה על נכסי האויב מהשנים 1962/3 רואים

35 היועמ"ש לממשלה, ירושלים, לדוד ברטוב, ירושלים, 2.8.1954, אמ"י, שם. במכתב הנ"ל מפרט היועץ המשפטי כי האפוטרופוס הישראלי מכר לרשות הפיתוח נכסים של ערבים בשטחי ישראל. כמו כן יש תלונות רבות על פגיעה בבתי עלמין מוסלמיים תוך כדי פיתוח כבישים וכדומה (תלונות שכן צבי בעצמו מורה בהמשך לטפל בהן).

36 א' זמיר וא' בנבנישתי, אדמות היהודים ביהודה, שומרון, חבל עזה ומזרח ירושלים, ירושלים 1993, עמ' 57-33.

37 סרן א' הראבן אגף המודיעין צהל, ליצחק בן צבי ירושלים, 21/7/1954 אמ"י תיק מס' נ-6/1.

38 זמיר ובנבנישתי (לעיל, הערה 36), עמ' 54. ההדגשה שלי. דו"ח ועדת ורהפטיג מ-1967 (לעיל, הערה 25), חד-משמעית בהרבה בנוגע לתפקיד האקטיבי של השלטון הירדני בהרס, בציינו את פעילות הצבא הירדני בשדירת מצבות לצורכי בניית מחנות צבא.

שבסך הכול יש רק כ-26 דונם, ובבית העלמין יש רק 15 דונם. מסתבר ששאר השטח הוצע למכירה או נמסר על ידי האפוטרופוס.³⁹ המשמעות של המידע העולה מהמסמך הזה גדולה ביותר, כי אפשר להבין ממנו שהאפוטרופוס הירדני בעצמו הפקיע חלק מהשטח, מה שכמובן נתן גושפנקה להשתלטות ואולי גם להרס המצבות כדי לאפשר חקלאות בשטח.

עדותו של אברהם פרנקו - מפליטי חברון - משנת 1986 מבהירה עוד פן ביחס של הירדנים לבית הקברות, אגב ציטוט דברי ערבי שהכיר עוד מימיו בחברון ופגש בחברון ב-1967: "ערבי זה, שעדיין חי, סיפר לנו שהשלטון הירדני נתן היתר לחלל את בית הקברות כי לפי הדין המוסלמי כל בית קברות שלא קברו בו תקופה של 15 שנה, כבר לא נחשב למקום קדוש [...] תשובה זו שמענו גם מראש עיריית חברון ג'עברי".⁴⁰

על פי עדות זו ברור כי מבחינת ההלכה המוסלמית אין חריגה בהרס בתי עלמין שאינם פעילים ובהסבה שלהם לשימוש אחר, ועל כן מה שנתפס אצל היהודים כחילול נתפס אצל המוסלמים כפעולה נורמלית.⁴¹

עוד מקור חשוב הוא כמובן דוח ועדת הבדיקה של שר הדתות ד"ר זרח ורהפטיג, המתפרסם על 33 עמודים, כולל צילומים ועדויות. רוב הדוח, מטבע הדברים, עוסק בהר הזיתים, אולם גם בבתי עלמין אחרים ביהודה ושומרון, ובעיקר בחברון.⁴²

מטרת הוועדה הייתה לסייר בשטח, לאסוף ממצאים, לבדוק מסמכים ולגבות עדויות כדי לקבל תמונה של ההרס וכן לנסות למצוא מי אחראי להרס. כבר בפתיח של הדוח מצוין כי כשהתחילה הוועדה בעבודתה עוד לא היה ידוע היקפו העצום של ההרס, ורק תוך כדי הסיוורים של חברי הוועדה נתגלו להם נתונים שלא היו ידועים קודם לכן. גביית העדויות לא הייתה פשוטה, כי הערבים מצידם לא שיתפו פעולה, ובדרך כלל השתמטו בתואנה שלא ידעו ולא שמעו. אשר להר הזיתים ציין הדוח כי ההרס התחיל כבר בשנת 1949, והתגבר בעיקר בשנות ה-60, במקביל לבנייתו של מלון אינטרקונטיננטל בהר. כמו כן ציין

39 דו"ח המנהל האזרחי, קמ"ט רישום מקרקעין, 11.9.1985, באדיבות עו"ד חיים בלייכר, ועד מתיישבי חברון.

40 עדות בכתב יד מארכיון יד יצחק בן צבי, פ-3130/8.

41 ההרס המסיבי והמאורגן בהר הזיתים יוכיח. שם, על פי התכתובות הרלוונטיות הרבות (אמ"י, נ-1/6) מדובר על הרס שיטתי ומאורגן עד כדי כך שמשאיות של צבא ירדן היו מגיעות בלילה ומעמיסות עשרות מצבות, ומהן בנו בסיסי צבא. סוחרים אבן התמקמו מיקוח מאורגן בהר הזיתים לממכר מצבות כחומרי בנייה. אם במקום שאפשר לתצפת עליו משטח ישראל ויש בו רגישות בין-לאומית גדולה נהגו כך, אין מה לקוות שבחברון, שנמצאה "מעבר להרי החושך", יהיה המצב טוב יותר.

42 בפרק הבא, שיעסוק בתקופה שאחרי 1967, נשוב ונידירש לדו"ח הזה, להבנת נקודת המוצא של התקופה.

הדוח כי יש סימנים שההרס נעשה בשיטתיות.

בנוגע לחברון ציין הדוח שכבר אחרי תרפ"ט התחיל חילול בית העלמין, אך ההרס השיטתי התחיל כנראה רק בתקופה הירדנית. מצב בית העלמין היה שחלקת קדושי תרפ"ט נעלמה כליל, וכן בכל החלקה הספרדית הסמוכה לה נעלמו המצבות, שכזכור היו מאבנים כבדות ביותר. השטח כולו נזרע שתילי עגבניות. בחלק העליון של החלקה הספרדית נשארו המצבות, אך "השטח הפך למרבץ לצאן [...] בשטח בית העלמין נבנה בית"⁴³. החלקה האשכנזית נעלמה גם היא כליל. בבתי השכנים היה אפשר לראות שברי מצבות בקירות ובגדרות. משום-מה החלקה הקראית שבחלקו המזרחי של בית העלמין לא נפגעה כלל.⁴⁴

על פי דברי הערבי שגר במקום, הוא קיבל אישור מיוחד מהקאדי של חברון לחרוש את המקום. ואולם בנו של השומר שמינה בזמנו הרב חיים בג'איו (בשנות ה-30) טען כי אביו מחה על כך, ולכן הרגוהו. על פי עדותו של עו"ד חסון, מפליטי חברון, כששאל את ראש עיריית חברון על כך טען הלה כי הבריטים הם שאישרו את הרס בית העלמין, מה שברור שאינו נכון, כי ההרס המסיבי התחיל רק בשנים 1948-1949. בהמשך הביאה הוועדה עדות אחרת, של פקיד ירדני בכיר, שציין שלפי החוק המוסלמי, בית עלמין שבמהלך תקופה ארוכה לא היה פעיל, הריהו הפקר.⁴⁵ במסקנות הוועדה הנוגעות לחברון מוזכר שבסך הכול נהרסו ונחרשו כ-15 דונם משטח בית העלמין.

לסיכום, ועדת הבדיקה הטילה את מלוא האחריות על השלטון הירדני הצבאי והאזרחי:

השלטונות הירדניים, האזרחים והצבאיים, נושאים באחריות מלאה וברורה לכל מעשה התועבה וחילול הקודש בבתי העלמין בהר הזיתים בחברון ובמחנות הצבאיים. נעלה מכל ספק הוא, שהשלטונות לא רק ידעו על מעשי ההרס והחורבן אלא שמעשים אלו היו תוצאה ישירה של תכנון שיטתי מכוון ומדוקדק בדרגים הגבוהים ביותר של ממשלת ירדן.⁴⁶

לסיכום תקופה זו אפשר לומר שידעו על הנעשה בבית העלמין בחברון היו כבר בשנת 1949, אם כי לא מצאתי שגורם ישראלי בדק ואישר ידיעות אלו. אנחנו מוצאים ידיעות ברורות יותר על הר הזיתים וכן עיסוק רב יותר בנושא, גם מצידו של הנשיא מר בן צבי וגם מצידם של משרדי הממשלה כמו משרד הדתות ומשרד החוץ. באשר לחברון יש

43 אחר כך נראה כי נבנה ממש על חלק מקבר האחים של תרפ"ט.

44 ארליך (לעיל, הערה 3).

45 עדות זו מאששת את מה שכתבתי לעיל בעניין.

46 עמ' 24 בדו"ח ורהפטיג (לעיל, הערה 25).

פחות מידע, ולמעשה רוב היוזמות לעיסוק בחברון היו של הנשיא, ולא דווקא של משרד הממשלה. לדעתי זה מתחבר היטב עם הטענה שהעליתי בפרק הקודם על יחסו המיוחד של בן צבי ליישוב הישן ולחברון. דו"ח הוועדה שמינה שר הדתות לאחר שחרור חברון רק מחזק את החשדות שהיו עוד קודם: בית העלמין בחברון, כמו בתי עלמין אחרים, חולל בידיעתו המלאה של השלטון הירדני ואף בעידודו.

גורם שאנחנו שומעים על פעילותו פעמים רבות לפני 1948 ואחרי 1967, ולמעשה איננו שומעים ממנו כלל בתקופה הירדנית, לפחות במקורות שאני בדקתי, הוא פליטי חברון, שהמייצג הרשמי שלהם היה ועד כוללות מגן אבות חברון בראשותם של הרב חיים בג'איו, יוסף חסון ומר אברהם פרנקו.⁴⁷ לעניות דעתי, היות שבשנים ההן לא הייתה אפשרות להגיע לחברון, וכמעט לא היה להם מידע, עסק הוועד בעיקר בפעולות הנצחה ובפעולות סמליות אחרות.⁴⁸ כמובן, כל עוד חשבו שיש סיכוי לחזור לחברון (בתקופה הבריטית), הם עשו כל שביכולתם לשמור על הנכסים ועל בית העלמין, אולם ברגע שנכבשה חברון בידי הירדנים אפסו הסיכויים לחזרתם, ולכן הם הפסיקו לעסוק בכך (אף אחד לא העלה בדעתו אז שהכיבוש יימשך רק 19 שנים).

בית העלמין בתקופת השלטון הישראלי

הדיון בתקופה זו מורכב ביותר, היות שכאן פועלים גורמים רבים סביב בית העלמין, וגם המעמד החוקי של בית העלמין מורכב. לאחר שחרור חברון נעשה הממשל הצבאי אחראי לשטח, לכן הריבון במקום היה הצבא ומשרד הביטחון. הממונה על טיפול בתחום זה היה קצין מטעם לענייני דתות במפקדת יו"ש (קמ"ט דתות, ישראל ליפל). מנגד, האחריות למקומות קדושים הייתה של משרד הדתות, וגם לרבנות הראשית היה מה לומר בעניין.⁴⁹

עוד גורם חשוב היה פליטי חברון, שייצג 'הוועד ליהודי חברון' בראשותם של אברהם פרנקו ויוסף חסון. אחר כך נכנסו לתמונה עוד גורמים אזרחיים מצד מחדשי היישוב היהודי, מאנשי קריית ארבע והמועצה הדתית בקריית ארבע, אם בתיאום עם הגורמים הרשמיים ואם בצורה עצמאית לא פורמלית. בשל המורכבות של תקופה זו אחלק אותה

47 בשנת 1952 מינה משרד הדתות את 'ועד כוללות מגן אבות חברון' לנציגיו הבלעדיים של ההקדש היהודי בחברון. ע' אבישר, ספר חברון, ירושלים 1978, עמ' 388.

48 פעולותיהם השונות נזכרות ביתר פירוט שם, עמ' 444-446. ספר חברון עצמו הוא אחד ממפעלי ההנצחה האלה.

49 ד' בר, לקדש ארץ, המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948-1968, ירושלים 2007, עמ' 9-14.

לשתי תקופות משנה בהתאם לשלבי השיקום, ובכל שלב אצביע על מעורבות הגורמים.

4. השלב הראשון בחשיפה והקמת המצבה הסמלית (בשנים 1967-1971)

כאמור, ידיעות על הרס היו כבר לפני שחרור חברון, אך מחזות ההרס נתגלו במלואם רק לאחר שחרורה של העיר במלחמת ששת הימים. כזכור, רוב שטחו של בית העלמין הספרדי וכל שטח בית העלמין האשכנזי נחרש ונשתלו בהם עצים ועגבניות; חלקת קדושי תרפ"ט נמחקה כליל, ומבנים נבנו בשטח בית העלמין. הפעולה הראשונה שנקט שר הדתות בעקבות הדוח של ועדת הבדיקה היה להורות על גידור המקום, להפסיק את העבודה החקלאית ולאסוף את העצמות שנמצאו מפוזרות בשטח.⁵⁰ ואולם מהתכתובות שלהלן נראה שלא קרה כלום בשטח, מאחר שהתלונות נמשכות.

ב-2 ביולי 1967 התכנסה אספה של אנשי חברון, ובסיכומה התקבלו החלטות מספר בנוגע לחברון ולבית העלמין: עלתה הדרישה לגדר את בית העלמין, לעקור את שדה העגבניות השתול במקום, להרוס את המבנים שנבנו בשטח וכן לבנות מצבה לזכר קדושי תרפ"ט.⁵¹ אנשי חברון פנו לשר הדתות זרח ורהפטיג ולשר הביטחון משה דיין.⁵²

בינואר 1968 שוב פנה ועד חברון לראש הממשלה, לשר הביטחון ולשר הדתות במכתב חריף בנוגע לאי-טיפול בבית הקברות, בייחוד לנוכח ההשוואה ליחס השונה להר הזיתים: "האם הכביש מהר הזיתים ליד מלון אינטרקונטיננטל בירושלים, שניתנה הוראה להרוס, קדוש יותר מבית הקברות היהודי בחברון? והאם אותם קדושי חברון ויתר הטמונים בעפר בית הקברות שבחברון הם פחות קדושים מאלה שבהר הזיתים שבירושלים?"⁵³

בסוף אוגוסט 1967 החליטה הרבנות הראשית, בעקבות סיור שערכה במקום, לחפור כדי לגלות את קברי האחים,⁵⁴ וניהלה תכתובת עם גורמי הצבא כדי לאשר חפירה כזו מכל הבחינות. הגורם המתאם בין הרבנות לצבא היה ישראל ליפל, קמ"ט דתות, והוא פעל לתאם חפירה זאת עם המושל הצבאי וכן עם ראש עיריית חברון.⁵⁵

50 מעריב, 19.6.1967.

51 דו"ח מאסיפה כללית של תושבי חברון, 2.7.1967. ארכיון חברון, יצ-003/19.

52 הרב עזריאלי, זיכרון יעקב, לשר ז' ורהפטיג, ירושלים, 3.9.1967, אמ"י, גל-8583/20; אברהם פרנקו, ירושלים, למשה דיין, תל אביב, 7.8.1967, ארכיון חברון, יצ-003/19.

53 א' פרנקו וי' חסון לראש הממשלה, שר הביטחון ושר הדתות, ירושלים, 21.1.1968, ארכיון חברון, יצ-003/15.

54 הרב עקיבא משה גוטליב, רבנות ראשית, ירושלים, לדוד גלס, משרד הדתות, ירושלים, כ"א באב תשכ"ז, אמ"י, גל-15796/8.

55 י' ליפל, קמ"ט דתות פיקוד מרכז, ליח' ממשל/חט' 16, 25.9.1967, אמ"י, גל-15796/8.

החפירות התבצעו בתחילת אוקטובר 1967, וב-16 באוקטובר 1967 עדכן ליפל את גורמי משרד הדתות, הרבנות וגורמי הצבא למיניהם כי בשלוש חפירות לעומק של מטר וחצי לא נמצא דבר, והוחלט להמשיך ולחפש ובמקביל לעקור את השתילים בבית העלמין, לגדרו ולממן שמירה.⁵⁶

בדצמבר 1967 עדיין לא קרה דבר, וליפל בעצמו שלח מכתב למשרד הדתות וביקש בכל לשון לזרז את הטיפול בבית העלמין. הוא התבטא בנימה חריגה לתפקידו וגם ביקש לתאם פגישה בדרג גבוה, בין שר הדתות למושל הצבאי של חברון: "דמי הקדושים וכבוד הקבורים שם תובע לדעתי שהשליטים היהודיים שחזרו לעיר האבות יזדרזו להקים להם זכר כראוי".⁵⁷

בפברואר 1968 שורטטה מפה של בית העלמין ובה הצעה לתוכנית גידור. במפה אפשר לראות את החלוקה לחלקות השונות, את שרידי הגדר של חלקת תרפ"ט וכן את השטחים המעובדים ואת הבתים שהוקמו בשטח בית העלמין.⁵⁸ היות שלא נמצאו שרידים של קברי תרפ"ט עלה החשש שהגוויית כבר אינן במקומן,⁵⁹ והוחלט לבנות מצבה סמלית ולהעסיק שומר ערבי שישמור על בית העלמין. הזמן חלף, וחוף מגידור המקום והצבת השומר לא נעשה דבר. ב-13 באוגוסט 1969 כתבה רחל ברוש, בתו של הרב יעקב אורלנסקי, מחללי הטבח, לעיתון 'דבר':

בית הקברות חרב. לא נשאר כל שריד וזכר מבית הקברות. המקום היה זרוע עגבניות ושומר ערבי עם משפחתו גר במקום.⁶⁰ פנינו לכל הגורמים בממשלה, למשרד הדתות ולמשרד הביטחון. בקשנו לנקות את המקום מהצמחייה, לגדרו בפני אוכלי עשב שטיילו שם ולהקים בו מצבת זיכרון. ביום חמישי ט"ז באב מצאנו במקום גדר, אך גם את הערבי ומשפחתו. העזובה גדולה. רוצחי תרפ"ט מסתובבים חופשיים. אני שואלת: כמה חטאו קדושי חברון? הנני בת למשפחת הרב והרבנית א"י אורלנסקי הי"ד, שחמישה קורבנות קדושים ממנה נרצחו בידי פראי אדם אלה. בשמי ובשם כל שאר המשפחות הכואבות פונה אנוכי למשרדי הדתות והביטחון: אנא שקמו את בית העלמין בחברון.⁶¹

56 ' ליפל ליחי' ממשל/חט' 16, 16.10.1967, אמ"י, גל-20/8583.

57 ' ליפל למש' הדתות, ירושלים, 3.12.1967, אמ"י, גל-20/8583.

58 אמ"י, שם.

59 כזכור, שלא קבירים העתיקים, שנחפרו לעומק של כ-2 מטרים, ובהם נעלמה רק המצבה אבל השרידים כנראה נשארו באדמה, קדושי תרפ"ט נקברו בעומק של חצי מטר בלבד, ולכן זו הייתה המסקנה.

60 זהו הערבי שהעסיק קמ"ט דתות לשמירה על המקום.

61 דבר, 13.8.1967.

העניין המשיך להתגלגל בין הרשויות, ורק בתשל"א (1971) הוקמה המצבה הסמלית, שבה היו לוחות אבן ועליהן הנוסח שהיה על המצבות המקוריות.⁶² מדי שנה בשנה נערכו שם העצרות השנתיות לזכר קדושי תרפ"ט, ואף שהבקשות של צאצאי הקדושים לנסות ולהמשיך לחפש שרידים לא פסקו, הן נענו בשלילה מצד השלטונות.⁶³

יוזמות פרטיות וגילויים חדשים בבית העלמין (1972-1979)⁶⁴

חידוש היישוב היהודי בקריית ארבע ב-1971 הביא לצורך ולבקשה לחדש גם את הקבורה בבית העלמין העתיק. את הבקשה לקבור את אברהם הללי ז"ל, יליד חברון שגר בקריית ארבע, דחה הממשל הצבאי, והללי נקבר לבסוף בחדרה.

מהפך חשוב התחולל בעקבות ההחלטה של משפחת נחשון, ברוך ושרה, לקבור בחברון את בנם אברהם, תינוק בן ארבעה חודשים שנפטר בשנתו ב-1 ביולי 1975 (כ"ב בתמוז תשל"ה). הצבא ניסה למנוע את הקבורה הזו, אך בסופו של דבר בנחישות גדולה קברה האם את בנה בחברון כשמאות מתושבי קריית ארבע מלווים אותם.⁶⁵

באזכרה לזכר קדושי תרפ"ט שנערכה כחודש לאחר מכן, ב-27 ביולי 1975 (י"ט באב תשל"ה), שוב עלה הרצון למצוא את הקברים. בסיום הטקס שם לב הרב זלמן קורן מקריית ארבע לגוש בטון בולט מהעפר. בתחילה חשבו שזהו שריד לקברי הקדושים, אולם בדיקה נוספת, שאימת אחר כך מר אברהם פרנקו, העלתה שמדובר בקברה של אסתר בג'איו. לדברי הרב קורן, עזר גילוי זה לקבל אוריינטציה טובה יותר של השטח, כי היות שנקברה בין שתי השורות הצפוניות של קבר האחים, דרך איתור קברה אפשר לשער את מיקום שאר הקברים.⁶⁶

62 לפי עדות הרב קורן, היה תיעוד של הכתובות על המצבות אצל פנחס רביץ, שהיה מהקוברים בתרפ"ט. 63 לתכתובות רבות בעניין: אמי", גל-8583/20.

64 בפרק זה נסמכתי במידה רבה על עדויות (כתובות או בעל פה), ולא תמיד הייתה התאמה בין הגרסאות. על מנת לשמור על רצף הכתיבה ניסיתי ליצור תמונה אחידה ולשלב בין השיטות, אלא אם מצאתי הוכחה ברורה לצד זה או אחר.

65 ארנון (לעיל, הערה 2).

66 הרב קורן, ריאיון מ-27.11.2014 בביתו בירושלים. כזכור, ברווח שבין שתי שורות של קברי תרפ"ט נקברה בשנת 1931 בתו הקטנה של הרב בג'איו. הדבר היה בתקופה שבה חזרו כמה משפחות לגור בחברון עד 1936. ככל הנראה היא נקברה דווקא שם כי כך ידעו שאין שם קברים עתיקים וכן היות שכל החלקה הזו הייתה מוקפת בגדר.

בעקבות קבורתו של אברהם נחשון נפתח הפתח לקבורת יהודים נוספים, ובית העלמין עבר לאחריותה של המועצה הדתית קריית ארבע בראשותו של הרב עמרם יפרח. בכל אופן, כך התעורר הצורך למצוא חלקות קבורה חדשות, מה שהצריך את בדיקת השטח למציאת אזורים פנויים מקברים. כמו כן נדרשה שמירה של ממש על בית העלמין.

בתחילה התבססה השמירה על מתנדבים, והחל מקיץ 1974 העסיקה המועצה הדתית בשמירה את פרופ' בן ציון טבגר ואדם נוסף ששמו בניהו שאלתיאל.⁶⁷ טבגר לא הסתפק בשמירה בלבד אלא התחיל בחיפוש אחר שרידי מצבות וניסיונות לשחזר חלקים מבית העלמין. כמו כן החל בניקוי החלקה האשכנזית מהעצים שנשתלו שם. הכול נעשה מתוך יוזמה עצמאית, בלא תיאום או בקשת רשות. באותו יום שנמצא גוש הבטון מצא גם טבגר שבר מצבה של אחד מקדושי תרפ"ט.⁶⁸

בעקבות זאת המשיך טבגר לחפש ולמצוא עוד שברי מצבות משולבות בגדרות אבן בסביבת בית העלמין. כמו כן הוא גילה עמודי בטון שהיו לדעתו חלק מהיסודות של מצבות תרפ"ט. על פי זה, וכן על פי גודל שברי המצבות שמצא, הבין שקבר האחים המקורי היה גדול בהרבה ממה שמשערים. המחשבה הראשונית של אנשי המועצה הדתית הייתה שהעמודים שמצא הם יסודות של בית, אולם טבגר עמד על הנקודה שלא ייתכן בית בגודל הזה. גילויים אלו של טבגר עוררו את הגורמים הרשמיים להגביר את הפעילות.⁶⁹

במקביל לעבודתו של טבגר התחילו לפעול בשטח עוד גורמים, ובראשם המועצה הדתית של קריית ארבע וכן הרב זלמן קורן ועוד אנשים מקריית ארבע.⁷⁰ אופייה של פעילות זו היה מתואם ומוסדר יותר עם הגורמים הממשלתיים ובעיקר עם שלטונות הצבא, קרי הממשל הצבאי, הריבון החוקי בשטח. שלא כפעילותו של טבגר, שהייתה בעיקרה פעילות שטח ואיתור שרידים, לוותה פעילות זו באמצעים של מדידות, מיפוי ותצלומי אוויר ישנים.

67 מה לפרופסור בבית הקברות? טבגר היה פרופ' לפיזיקה בעל שם בברית המועצות, עלה לארץ וגר בקריית ארבע אחרי שהתאהב במקום ממניעים פטריוטיים, וראה בעבודת השמירה זכות גדולה (במקביל עבד גם חלק מהזמן במכון לב בירושלים וכתב מאמרים בפיזיקה).

68 כחלק מעבודתו מצא גם את מיקומו של קברו של ר' אליהו די וידאש, ה'ראשית חכמה', ובנה את מצבתו מחדש בעצמו בעזרת מתנדבים ואף מימן חלק מחומרי הבנייה. כך נהג גם בשיקום קברה של הרבנית מנוחה רחל (נכדת אדמו"ר חב"ד הזקן) בחלקה האשכנזית.

69 ב"צ טבגר, חברון שלי, ירושלים 1999, עמ' 163-191. טבגר מתאר באריכות בספרו גם מאבקים שהיו לו סביב בית העלמין עם הערבים וכן עם גורמי ממשל, כמעט עד כדי מעצר שלו.

70 'אלמכיאס', "הכל תלוי במזל, סיפורם של ספרי התורה העתיקים מחברון" בתוך: 'אלמכיאס וצ' אשוואל (עורכים), כנס מחקרי חברון השישי, קריית ארבע תשע"ז, עמ' 205-206. הרב יפרח מספר שם שהם הפעילו לחץ על משרד הדתות לפעול למציאת הקברים. למעשה ריכזה המועצה הדתית את כל הפעילות המאורגנת והרשמית בעניין.

לצורך כך הם השתמשו בתצלומי אוויר בריטיים משנת 1945 וכן במפת ערים מנדטורית. חברת פנטומפ ישראל הכינה מפה פוטוגרמטרית של האזור לפני ההרס, והמודד מר שלמה חזן נשלח לבית העלמין ובעזרת המפות סימן בשטח את מקום הקברים.

בעקבות זאת החלו בקיץ 1976 עבודות החפירה המסודרות של המועצה הדתית קריית ארבע בסיוע הרב קורן ומתנדבים נוספים, בהמלצת משרד הדתות ובפיקוחם של אנשי החברה קדישא של ירושלים.⁷¹ במהלך החפירות נמצאו שרידי לוח עץ, שכזכור הונח על גבי הגופות, ותחתיו חלל ריק, שמציין את הקבר עצמו. דרך פתח זה יכלו לראות את השלדים. מקומו של לוח העץ, בעומק של כ-80 ס"מ מתחת לפני השטח, מלמד עובדה חשובה: במהלך השנים נוספה שכבת אדמה על גבי הקברים, ולכן לא מצאה את הקברים משלחת הבדיקה של הרבנות, שחפרה לעומק פחות.

מקום חלקות הקבר סומן בשטח באבנים, ולאחר מכן שלח מר מנחם ליבמן מהמועצה הדתית קריית ארבע עדכון על כך לסא"ל יהושע בן שחל, מושל חברון, וכן ביקש לאתר על פי המפות החדשות את גבולות בית העלמין, לשקם את מצבות תרפ"ט ואת החלקה האשכנזית על פי תוכנית אדריכלית שתוגש בהמשך, וכן לפתח חלקה לקבורה עכשווית.⁷² ביום הזיכרון ב"ט באב תשל"ו (15 באוגוסט 1976) נערכה אזכרה בהשתתפות שר הפנים ד"ר יוסף בורג, ובשטח הונחו שרידי המצבות במקומן הנכון בחלקה. בקיץ תשל"ז הכינה המועצה הדתית בראשותו של מר עמרם יפרח תוכנית לשיקום בית העלמין על ידי האדריכל דן טנאי. התוכנית כללה את שיקום חלקת תרפ"ט והצבת שערי כניסה, והוגשה לאישור הממשל.

כדי לאשר את התוכניות ביקש הצבא לבדוק את הממצאים של המועצה הדתית בכלים רשמיים מצידו. לצורך כך גייסו את מר עמנואל מרקוזה בראשות צוות מומחים ממחלקת המדידות. כשסיימו את עבודתם התברר שהסימון של אנשי קריית ארבע במקום היה מדויק, והם אישרו את המיקום. זה פתח את האפשרות החוקית מצד הצבא לסמן סופית בשנת 1979 את חלקת הקדושים ולאשר את ביצוע תוכנית השיקום. את העבודות ביצע במהלך שנת 1979 קמ"ט דתות של הממשל בפיקוח האדריכל דן טנאי. ביום הזיכרון ה-50 לפרעות, ביום י"ח באב תשל"ט, נערכו האזכרה ומעמד גילוי המצבה החדשה בהשתתפות יו"ר הכנסת מר יצחק שמיר.⁷³

71 ז' ברוורמן, משרד הדתות, ירושלים, למנחם ליבמן, מועצה דתית קריית ארבע, 23.11.1975, ארכיון חברון, יצ-003/19.

72 מ' ליבמן, קריית ארבע, לסא"ל בן שחל, ממשל חברון, 8.9.1976, מהארכיון הפרטי של הרב זלמן קורן. 73 ארנון (לעיל, הערה 2).

שיקום קברי תרפ"ט היה תחילתו של מהלך שבעקבותיו שוקמה גם חלקת הרבנים. בחלקה הספרדית הוצב שלט להנצחת מאות הנפטרים שקבריהם חוללו ונעלמו, ובחלקה האשכנזית שוחזר רק קברה של הרבנית מנוחה רחל. שאר המצבות לא נמצאו.⁷⁴

בתקופה הנידונה אפשר לראות שני שלבים, שתי תקופות משנה, ולדעתי יש בשתי תקופות משנה אלו הבדלים ניכרים בהתנהלות העניינים.

בחלק הראשון רואים יוזמה ראשונית של משרד הדתות בדמותה של ועדת הבדיקה ומסקנותיה. אחר כך רואים מעורבות שוטפת של משרד הדתות בעניין, בתיאום עם קמ"ט דתות. ואולם מהאמור שמתו לב למעורבותו האקטיבית של קמ"ט דתות בקידום הטיפול בבית העלמין דווקא שלא כציפיות המוקדמות שלי; לא שיערתי שגורם צבאי יהיה המושך העיקרי בחוטים. בין השאר רואים פה גם התעוררות חוזרת של ועד חברון בניסיון לעורר את הגורמים הרשמיים, היות שמהחלטות ומסקנות ועד למעשים בשטח הייתה הדרך ארוכה. אולי עצם העובדה שהאחריות לטיפול בבית העלמין התחלקה בין גורם צבאי לגורם אזרחי יצרה סרבול בירוקרטי ועיכובים.

בחלק השני רואים בבירור כי כל מה שנעשה התחיל קודם כול 'מלמטה', מדחיפת האנשים הפרטיים או הגורמים המקומיים, ואילו גורמי השלטון דווקא התנהלו באיטיות ואף בלמו בתחילה את הניסיונות הללו. גם המציאות הפוליטית-ביטחונית בחברון לא אפשרה חופש פעולה מלא, ולכן גם גורמי הממשל הצבאי לא ששו לפעול. רק לאחר לחץ של ועד יוצאי חברון ופעולות בשטח של יחידים, דוגמת שרה נחשון ובן ציון טבגר וכן המועצה הדתית של קריית ארבע, התחילו הגורמים הרשמיים לזוז בעצמם.

סיכום

עסקנו בהבנת יחסי הגומלין בין כל הגורמים באשר לבית העלמין. מי יוזם ההתעניינות בבית העלמין? מי פועל ולמה? אילו פעולות נעשו 'מלמטה' ואילו פעולות נעשו ביוזמת גורמי השלטון?

כפי שציניתי בתחילת המחקר, חילקתי את תקופת המחקר לשלוש תקופות משנה. הקו

74 בזמן מלחמת העולם הראשונה סימנו אנשי חברה קדישא האשכנזים את המצבות באותיות והכינו תר-שים, אך הוא אבד במאורעות תרפ"ט. ואולם בהמשך הצליחו לשחזר מהזיכרון את התרשים הזה. עותק שלו נמצא באצ"מ, j1/7369.

המנחה העיקרי לחלוקה היה זהות הגורם ששולט בשטח בכל תקופה, אך נוסף על כך אפשר לראות שגם שאר הגורמים בכל תקופה משתנים או שאופי פעילותם משתנה. דבר זה משפיע בהכרח על יחסי הכוחות בין הגורמים השונים בכל תקופה.

בתקופה הראשונה, מאב תרפ"ט ועד מאי 1948, המכונה 'התקופה הבריטית', היה השליט ממשלת המנדט הבריטית. הגוף הרשמי שייצג את האינטרס היהודי היה הוועד הלאומי בראשותו של מר יצחק בן צבי. הגורם השלישי היה הגורם הפרטי, קרי ועד פליטי חברון. בתקופה זו כלל חילול בית העלמין בעיקר נזקים למצבות תרפ"ט, שוד אבנים וגדרות וכן הסגות גבול. אפשר לראות שברוב המקרים באה התלונה הראשונה מוועד חברון, והועברה בה בעת לממשל הבריטי ולוועד הלאומי. בדרך כלל נשלחו התלונות סביב ימי הזיכרון לתרפ"ט, שאז הגיעו בני המשפחה והזדעזעו מההרס ומאוזלת היד של הבריטים. הוועד הלאומי פעל ללא ליאות בהתכתבויות עם הבריטים, אולם ניכר שהבריטים מצידם לא עמדו בהבטחות לטפל בעניין. מלבד תלונות לממשל היה הוועד הלאומי די מוגבל ביכולת הסיוע הפוליטית והכספית שלו.

התקופה ההיא הייתה סוערת מבחינות רבות, ולכן לא היה הרבה לעשות בנידון. בתוך כך עלו שתי דמויות: ראש הוועד הלאומי יצחק בן צבי, שאפשר להתרשם ממאמציו הגדולים לסייע מתוך עניין אמיתי, והרב חיים בג'איו, ראש ועד חברון, שעסק ללא ליאות בניסיונות להשבת היהודים לחברון וכן במניעת חילול בית העלמין.

בתקופה השנייה, המכונה 'התקופה הירדנית', היה השליט ממלכת ירדן, ולא הייתה גישה של יהודים - ובעיקר לא של ישראלים - לחברון ולבית העלמין. בתקופה זו אין הרבה מידע על מה שקורה בחברון עם הנכסים היהודיים ועם בית העלמין. הירדנים מצידם, כשלטון האחראי לשטח, היו מחויבים להסכם שביתת הנשק, ובית העלמין, כמו שאר נכסי היהודים, עבר לאחריות האפוטרופוס הירדני. ואולם ידיעות על הרס מוחלט של בית העלמין מגיעות כבר ב-1949. הירדנים לא רק שלא שמרו על בית העלמין, אלא לפי עדויות מאוחרות אף אפשרו ועודדו השתלטות עליו, עד שבסיומה של התקופה, ב-1967, התגלה שבית העלמין חולל, רובו הפך לחלקה חקלאית, וקברי תרפ"ט נעלמו לגמרי.

היות שהידע של הגורמים הישראליים בזמנו היה מוגבל, לא היה הרבה מה לעשות. למרות זאת אנו רואים עיסוק בלתי פוסק של הנשיא יצחק בן צבי בנעשה. הוא התעניין כל הזמן וניסה לברר מה קורה שם. כשהגיעו ידיעות (בעיקר על חילול הר הזיתים), הוא פעל בצינורות בין-לאומיים, בעיקר דרך משרד החוץ. ניכר כי עיסוקו בתחום הזה חרג בהרבה מתפקידו כנשיא, ורואים כאן מעורבות אישית והרבה מוטיבציה לעניין.

התקופה השלישית, ה'ישראלית', מאופיינת בגורמי עניין רבים סביב בית העלמין. השטח אומנם נכבש על ידי מדינת ישראל, אך השליטה החוקית בו הייתה נתונה לצבא דרך הממשל הצבאי. עובדה זו בלבד יש בה כדי להסביר חלק מהקשיים הביורוקרטיים בהנעת תהליכים בבית העלמין. בתוך כך נכנסים שיקולים פוליטיים מימין ומשמאל שמשפיעים על המוטיבציה לפעולה של גורמים אחרים. הגורמים הנוספים הם בראש ובראשונה ועד פליטי חברון, שלהם אינטרסים רבים בחברון, כמו קרקעות ובתים וכן בית העלמין העתיק, לא כנכס כלכלי אלא כנכס בעל ערך סמלי, רגשי וקדוש. זה הניע אותם לפעול עם הממשל הצבאי וכן עם משרדי הממשלה למיניהם, אך את משרדים אלו אנו פוגשים בעיקר בחלקה הראשון של התקופה. אומנם בתחילתה של התקופה רואים יוזמה ראשונית של גורמי הממשלה (משרד הדתות) לפעול בבית העלמין בדמותה של ועדת הבדיקה ומסקנותיה, אולם בהמשך אנו למדים מהתכתובות שלאורך כל הדרך עד להקמת המצבה ב-1971 מי שעוררו לעניין היו אנשים פרטיים, ובעיקר ועד חברון הנזכר.

בחלקה השני של התקופה הצטרפו למאמצים 'מתנחלי חברון' - קריית ארבע. פה התווסף המניע של החזרה לחברון כנחלת אבותינו והרצון לתקן את עוולת תרפ"ט, ואפשר לכנות זאת "מניע לאומי-דתי-פוליטי". שחרור יהודה ושומרון במלחמת ששת הימים לא נתפס בעיני כל העם כעובדה קבועה ורצויה, כך שחלק מהציבור, ומן הסתם נציגיו בכנסת ובממשלה, התנגדו לכל ניסיון לקבוע עובדות בשטח. הפעולות של מתנחלי חברון היו במידה רבה גם קביעת עובדות בשטח.

ההתנגדות של גורמי הממשלה לעצם השיבה לחברון השפיעה גם על היחס לכל פעולה בחברון. כך יוצא שבחלק זה של התקופה בולטת מאוד הפעילות והדחיפה של אנשי קריית ארבע, אם בפעולות חד-צדדיות לא מתואמות שפרצו את הדרך, כמו קבורת אברהם נחשון או פעילותו של טבגר, אם בהמשך בצורה רשמית יותר, דרך הפעילות של המועצה הדתית של קריית ארבע. הגורמים הרשמיים, כמו הממשל הצבאי ואף משרד הדתות, פעלו בעקבות פעילות הגורמים הפרטיים.

יוצא דופן בולט מאוד היה קמ"ט דתות ישראל ליפל: אנו מוצאים תכתובות רבות שלו בעניין בית העלמין וניסיון שלו להניע את הגורמים - הממשל ומשרד הדתות - לעיתים אגב נזיפה מרומזת. כחודש לאחר מלחמת ששת הימים, ביולי 1967, כתב ליפל את דוח סקר המקומות הקדושים בגדה המערבית. הדוח המסוים הזה כמעט אינו עוסק בבתי עלמין, ורק מזכיר שייבדקו בסקר אחר. ואולם מבחינתי הרוח הנושבת מן הדוח, ובעיקר מן הסיכום שלו, שחלקו יובא להלן, מעניקה הסבר מצוין למוטיבציה המיוחדת שלו בעניין המקומות הקדושים בגדה בכלל:

פרט לחוב הדתי והלאומי שיש לנו כלפי המקומות הקדושים שלנו שנגאלו סוף סוף מבדידותם ושמומנם ושעלינו להחזיר להם את כבודם והדרם, הרי יש לנו שא זה גם אספקטים אחרים, פרוזאיים יותר [...] לי נראה שבסופו של דבר מסתתר אספקט נוסף בעידודם של בקורים במקומות הקדושים היהודיים - בחברון, בשכם, בנבי סמואל וביתר האתרים - ועידוד זה יכול להינתן ע"י פרסום מתאים למקומות ע"י ארגון טיולים וע"י פעולות אחרות. דבר זה יצור למעשה גורם נוסף לחיזוק התבססות יהודית באותם מקומות כיוון שמה שלא יהיה בסופו של דבר גורל הגדה הרי ברור לכולנו שהטענה של הצורך בהבטחת גישה חופשית לבני כל הדתות למקומות הקדושים להם, מוצאת אוזן קשבת בלב כל.⁷⁵

מדומני שסגנון הדברים בדוח זה מדבר בעד עצמו.

לסיכומו של דבר, בכל הנוגע לבית העלמין בחברון, לאורך כל התקופה שבה עוסק המאמר, ברוב המקרים הגורם הבלתי רשמי הוא שמשך את הגורמים הרשמיים לפעולה. ואם ראינו פעולה של גורם רשמי, הרי שגם שם מצאנו שמדובר בדרך כלל בעיקר באדם אחד שפעל פעולה מיוחדת מעבר לנורמה ושהיה לו עניין מיוחד בנושא.

נספחים

נספח 1: מכתב שהוא חלק מתכתובת משנת 1949 שממנה שומעים בפעם הראשונה על הרכיב בית הקברות בתקופה הירדנית. גילוייה של תכתובת זו חשוב ביותר בחקר תולדות בית העלמין בתקופה זו.⁷⁶

75 'סקר המקומות הקדושים ליהודים בגדה המערבית', ישראל ליפל, קמ"ט דתות, בשם ראש הענף למנהל ושירותים, מפקדת פיקוד מרכז, הממשל הצבאי, יולי 1967. ההדגשות שלי.
76 אמ"י, חצ-2397/9.

אל : מזכירות משרד החוץ, הקריה.
נאח : האגף לעניני הדת במדינה, משרד הדתות.

הקריה, ד' חסון תשי"י
27.10.49

מס' 2783/5/7

מהעברונות אנו למדים על הריסת בית הקברות
היהודי בחברון ע"י ערבים.

הידיעה מוסרת כי מרבית שטח בית הקברות
נחרט ואבני המצבות נגנבו לצרכי הג'ין.

הרינו מפנים את השומת לבכם לידיעה הנ"ל
ונבקשכם לברר את הענין בכל ההקדם האפשרי.

נכיר לכם טובה אם הואילו להודיענו
בהקדם על חוצאות ספולכם בנדון.

(-) ז"ר ש.ו.ו. כהנא
מנהל האגף

